

Mýtus a kolektivní paměť

Slovo mýtus se obecně používá jako synonymum něčeho nepravdivého, co lze při bližším přezkoumání snadno vyvrátit. Mýty zastírají skutečný stav věcí a jako takové si zaslouží být mýceny.¹ V užším smyslu odkazuje mýtus na archaické představy primitivních společenství o vzniku a řádu světa, což samo o sobě nic pejorativního není, nicméně to jen potvrzuje postavení mýtu jako něčeho již překonaného, co v moderní společnosti nemůže mít žádnou pozitivní úlohu.

Nejde přitom pouze o názor fanatických vyznavačů racionalismu a intelektuálního pokroku. Na tomto pohledu se zakládá široce přijímaný výklad o vzniku západní filozofie jako přechodu od mýtu k filozofické pravdě *logos* ve starém Řecku.² K mýtům podobně přistupují stoupenci abrahámovských

¹ Například Eliade (1952: 34) připomíná mezi pozitivisty rozšířený názor, že všechny mýty, rituály a bohové jsou pouze příšernou sbírkou šíleností, krutostí a předsudků, které už naštěstí překonal pokrok rozumu.

² Této tradici odpovídá výklad Jana Patočky (1992, 1996). Ivan Blecha (2019: 78–98) však ukazuje na úskalí jednoznačného rozlišování mezi mýtem a logem u konkrétních myslitelů.

náboženství (judaismu, křesťanství a islámu), pro něž zjevením jejich náboženské pravdy všechny předchozí mýty ztrácejí smysl.

Mýtus v tomto pohledu představuje smyšlené vyprávění o vzniku a běhu světa či o dávných událostech, které jsou vodítkem pro přítomnost. Vše podstatné se odehrává přičiněním bohů a dalších nadpřirozených osob či sil. Ve starém Řecku byli nositeli hlavních mýtů básníci a později kněží. Například Hesiodos vysvětluje, jak Zeus zakládá svět z původního chaosu a udržuje ho v harmonii či jak se v cyklickém běhu času střídá období zlaté, stříbrné, měděné, hrdinské a železné. Dodnes čtený Homér zachycuje okolnosti a průběh trojské války a následné putování Odyssea, jednoho z jejích hrdinů. Jsou mýty něčím víc než příběhy pro zábavu a poučení?

Pravda mýtu

Podobné mýty jako v Řecku nalezneme i v dalších kulturách, v Egyptě, v Persii, v Indii či ve staré Číně. Odkud se však bere hojnost společných prvků, které tyto mýty napříč prostorem a časem sdílejí? Odpověď nám unikne, pokud je budeme považovat za pouhé výmysly či veteš pověr překonanou pokrokem. Ale mýty mohou být nositeli určitých archetypálních zkušeností, které jako lidé univerzálně sdílíme. Mají často povahu obrazů, jež lze převádět do nejruznějších příběhů v závislosti na místních podmínkách a jazyce, jímž je příběh vyprávěn.³ Bez ohledu na to, kdo mýtus nakonec formuluje, jeho životnost zajišťuje to, že si ho vypráví a předává určité společenství lidí. Činí tak z důvodů duchovních a praktických. Jeho duchovní přínos souvisí s tím, že mýty zachycují pohyby duše a světa, jimiž nás vytrhují z běžné časovosti a orientují k věcem, které ji přesahují.⁴ Nadčasovost mýtu oslovuje vracející se potřebu osvobození od materiální a praktické existence.

Z praktického hlediska slouží mýtus životu. Poskytuje orientaci, výchovu, ale také sebeidentifikaci.⁵ Vstupuje do kolektivní paměti, která vedle mýtů zahrnuje také různé praxi osvědčené návody, normativní představy

³ Stručný přehled nabízí například Gardet (1970). Eliade (1957) či Jung každý jinak vysvětlují společné archetypy.

⁴ Srovnej Eliade (1952).

⁵ Význam mýtu pro porozumění dějinám jako jeden z mála českých historiků docenil Dušan Třeštík (2008: 13–27).

o spravedlnosti a zásady mravnosti regulující chování příslušníků společenství.⁶ Tím také určuje hranice společenství. Omezuje se na ty, kteří se na této kolektivní paměti podílejí tím, že ji sdílejí a výchovou přenášejí. Mýty mohou mít společné prvky vyjadřující univerzální zkušenost, přesto se však různí. Mají často podobu obrazů a tytéž obrazy se budou různým způsobem převádět do odlišných podmínek. Ale mýty také odrážejí odlišné obrazy a odlišné kolektivní zkušenosti. Proto také definují různá společenství a hranice mezi nimi. Kolektivní paměť zahrnuje jak prvky univerzální, tak historické zkušenosti konkrétních společenství.

Mýtus není pouhým výmyslem kohokoliv, majícím libovolný obsah. Aby se obraz mohl stát zdrojem mýtu, který se přenáší po generace, musí v lidech oslovovat určité stránky jejich kolektivního vědomí či kolektivního nevědomí. Může se jednat o zkušenost přírodních dějů, střídání dne a noci či existenciální zkušenost střídání ročních období. Například Kalandra ukázal, jak se tyto objektivní procesy promítly do evropských mytologií včetně té české a jak později ovlivnily představy o počátku českých dějin.⁷ Zdrojem mýtů však nemusí být pouze přírodní zkušenosti. Mýty mohou odkazovat k reálným historickým zkušenostem, ale také k duchovním zkušenostem, které nejsou přístupné filozofické či historické reflexi. Zpřítomňují se snem či mystickou cestou, proto mystické zážitky napříč kulturami vykazují řadu podobností. Odhalují je také psychoanalytické přístupy, jako Freudova analýza potlačení kolektivní traumatické zkušenosti⁸ či jungovský výzkum kolektivního nevědomí.⁹ Jako součásti kolektivní paměti náležejí kolektivnímu myšlení¹⁰ či jeho temným základům v kolektivním nevědomí.

⁶ Tyto nepsané zásady jsou povolávány k uplatnění větou: „Co by tomu řekli lidi?“

⁷ Kalandra (1947/2018) vysvětluje české pověsti od praotce Čecha až ke sv. Václavovi jako pokus přenést do historie nadčasové mýty vztahující se k přírodním procesům. Třeštík (2008) na Kalandru kriticky navazuje. Nevychází pouze z mýtů přírody a odmítá některé Kalandrov závěry.

⁸ Srovnej Freud (1939/1998).

⁹ Základní uvedení do jungovské problematiky kolektivního nevědomí a mystiky podávají Jacobi (2013) či Melanson (2009).

¹⁰ Termín kolektivní myšlení používá Eliade (1957) také k odlišení mýtu od individuálního snu.

Kolektivní nevědomí tvoří nejnižší a také nejsilnější, skrytou vrstvu kolektivní paměti, v níž jsou uloženy archetypy zachycující primární zkušenosti, a to nejen lidské, ale i předlidské, které učinili biologičtí předchůdci lidského druhu.¹¹ Archetypy jsou všeobecně sdílené, v tomto ohledu jsou univerzální, ale rozum je nikdy nemůže zcela uchopit a převést do nějakého úplného popisu, či dokonce obecné maximy. Nevědomí nelze jednoduše překopírovat do vědomí. Projevují se vždy jedinečně, a to jednak v mýtech a folklóru kultur, které si je nemohly předat, ale také v mysli, či přesněji řečeno ve snech, u současných lidí stejně jako v prastarých textech. Kolektivní nevědomí slouží jako pokladnice otisků myšlenek a emocí, z nichž pocházejí lidské představy o bozích a démonech, ale také vědecké představy o řádu vesmíru a společnosti. Proto se studiem mýtů můžeme seznamovat s jinak nepřístupnými obsahy našeho kolektivního nevědomí.

Mýtus slouží jako garance smyslu lidského života a jednání. Nesnaží se problematizovat vztah jedince ke světu, naopak je chce smířovat. Není tu proto, aby otevíral nové otázky, nýbrž aby dával odpovědi. Mýtus také nezve k otázkám o svém vlastním statutu v otázkách poznání. Co tvrdí, je třeba přijímat jako skutečnost, kterou nemá smysl logicky a empiricky přezkoumávat. Vychází z individuálního zjevení, jež je básník či prorok schopen vstřebat a formulovat. Autorita mýtu se primárně neopírá o výkon rozumu, nýbrž o mystickou schopnost nahlédnout do podstaty věcí. Nezaručuje ji logická bezrozpornost, zobecnitelnost či možnost přezkoumání, nýbrž potřeba života.¹²

Podle Junga se mýty přítomné v kolektivním nevědomí projevují instinktem. Archetypy působí jako energetická centra, která mobilizují a směřují lidské jednání. Pokud je vědomí s nimi v souladu, člověk může cestou instinktu čerpat energetické a informační zdroje obsažené v nevědomí. Zdroje nevědomí přitom vysoce převyšují možnosti běžného vědomí. Naopak nesoulad mezi vědomím a kolektivním nevědomím naše jednání ochromuje či obrací proti nám.¹³

¹¹ Srovnej Jung (1952/1993: 117–195).

¹² Srovnej rozdíl mezi vědou (scientia) a moudrostí (sapientia), jak mu rozumí Evola (1978/1993: 109–116).

¹³ Srovnej Jung (1952/1953: 198).

Z hlediska rozumu bude mýtus často rozporný. Opírá se o obraz a převod obrazu do pojmů a bude ve svém výsledku vždy neúplný nebo logicky protichůdný.¹⁴ Autoři mýtů vyjadřují svůj mystický vztah s nadpřirozeným také tím, že svým svědectvím dávají podobu básně, neboť řeč vázaná odkazuje k božské vznešenosti. To neplatí jen pro Homéra, Hesioda a další Řeky, ale také pro některé části židovského Starého zákona, pro jeden ze základů čínského myšlení *Knihu o cestě a síle* a pro desítky dalších inspirovaných textů.

Mýtus a filozofie

Podle evropské filozofické tradice přesvědčené o vlastní výjimečnosti a nadřazenosti nad tradicemi mimoevropského myšlení vzniká filozofie jako taková ve starém Řecku, a jedině tam, aktem intelektuálního překonání mýtu. Řecké myšlení se podle tohoto výkladu postupně oprostuje od mýtu a nachází logos čili kritický rozum. Svět už nevykládají básníci, jako Homér, nýbrž filozofové, jako Sokrates, právě jeho jméno představuje milník odlišující „předsokratovské“ myslitele od těch pozdějších. Jejich výklad se neopírá o inspirovanou představu, nýbrž o lidský rozum, který nahrazuje bohy abstraktními či dokonce geometrickými pojmy. Proměnlivý obraz přednášený básníkem ustupuje stabilnímu pojmu vypracovanému filozofem. Platí to, co je vyvoditelné z rozumu, přičemž správné použití tohoto vyvozování definují Aristotelova pravidla logiky, která sama mají být rozumem odvoditelná.

Zatímco mýtus vzniká na základě mystického zření a naslouchání, rozumový výklad se opírá o racionální tázání. Tuto cestu k pravdě ukazuje sokratovský dialog – jeho dobře volené otázky napřed rozbíjejí mytické představy a běžné omyly, aby následně vedly ke konstrukci rozumově pevného obrazu světa. Otázky lze klást ohledně všeho a vše je tím nutně zpochybnitelné. V sokratovském tázání získává evropská filozofie program, který bude více než dvě tisíciletí naplňovat.

Legenda o sokratovském překonání mýtu patří do zlatého fondu evropské filozofie a vědy. Například Patočka označuje mýtus za „polosen myslí“, který postrádá intelektuální samostatnost a kritičnost.¹⁵ Už však nedo-

¹⁴ Eliade (1952: 17–18) upozorňuje, že snaha převést obraz do konkrétních pojmů přináší redukci jeho mnoha významů na jeden jediný, čímž ničí obraz jako nástroj poznání.

¹⁵ Srovnej Patočka (1996: 27).

dává, že kritičnost plně probuzené a mýtem neomezované mysli oslabuje lidskou vůli jednat. Rozum pak bloudí v začarovaném kruhu pochyb a pochyb o pochybách, člověk pak přechází z polosnu mysli do jakéhosi položivota.¹⁶ Jedná se o položivota i z hlediska intelektuálního, neboť rozum bez mýtu ztrácí živnou půdu, z níž by mohla růst jeho kritičnost; „filozofická řeč je řeč, která musí samu sebe stále vyvracet“.¹⁷

Ovšem sokratovské tázání a rozumové konstruování neprobíhá nezávisle na mýtu. Ačkoliv mýtus a logos mohou být vykreslovány jako navzájem výlučné protipóly, ve skutečnosti se navzájem podmiňují. Filozofické poznání vždy čerpalo z mytického, a naopak mýty se od určitého stupně opírají o filozofické prostředky. Tato provázanost je zřejmá v počátcích evropského myšlení, kdy ještě v době Sokratově jsou výrazy *mythos* a *logos* používány jako synonyma.¹⁸ Je všeobecně známo, že u před Sokratovských myslitelů není příliš zřejmé, na jakou stranu údajné opozice mezi mýtem a logem mají být řazeni. Do jaké míry platí, že Hesiodos je básníkem, zatímco Empedokles filozofem? Oba se vyjadřují verši, odvolávají na působení bohů a nárokují si přímý kontakt s nadpřirozeným. Naše porozumění však závisí na tom, zda budeme chápat jejich obrazy světa doslovně, či jako metafory abstraktních sil či živlů, zda si pod jejich Hérrou a Afrodite představíme osoby skutečných bohyň, nebo síly země a lásky.

Tato nejasnost nicméně přetrvává i u Platóna. Na jedné straně ostře od-suzuje svět mýtů a básníků zatemňující světlo rozumu, které má nahlížet filozof. Ve svém podobenství o jeskyni vysvětluje, jak je náš běžný rozum zatemněn mýty a nespolehlivým poznáním našich smyslů. Pouze pokud se od obojího dokážeme logickým myšlením oprostit, nahlédneme světlo pravdy. Na druhé straně podmiňuje toto racionální poznání „nadrozumovým a nadpojmovým celkovým zřením veškerého bytí v nedílné jednotě jeho počátku“.¹⁹ Platónova racionalita tedy stojí na mystickém aktu čistého zření celku.

¹⁶ Patočka (1996:62) polemizuje s Rádlovo nietzschovským argumentem o spekulativním intelektuáliství filozofů, které je oddaluje od života. Nicméně zhroucení rozumu ponechaného sobě samému už ukázali řečtí skeptici.

¹⁷ Srovnej Lévinas (1994: 185).

¹⁸ Na základě těchto souvislostí Blecha (2019: 78–98) ukazuje, že Hesiodos řazený mezi představitele mýtu má rovněž blízko k logu.

¹⁹ Srovnej Ivánka (1990/2003: 75).